УДК 94

Н.М. Мифтахетдинова

ТАТАРЧА ЯЗУ МАШИНАЛАРЫ ТАРИХЫ

В данной статье рассматривается история появления и функционирования пишущих машин на татарском языке; разъясняется суть научных подходов к данной теме у ряда татарских ученых-изобретателей, в частности, у Шейх Али и М. Идрисова. Автором исследуются и технические аспекты проблемы, среди них – возможность модификации иностранных пишущих машин применительно к татарскому письму: с изменениями в механизме для приспособления шрифтов (Шейх Али) и без них (М. Идрисов).

Ключевые слова: Шейх Али, М. Идрисов, Г. Мадъяров, пишущая машинка «Яналиф».

This article discusses the history of the appearance and functioning of typewriters in the Tatar language; explains the essence of scientific approaches to this topic among a number of Tatar scientists and inventors, in particular, Sheikh Ali and M. Idrisov. The author also studies the technical aspects of the problem, among them the possibility of modifying foreign typewriters with reference to Tatar writing: with changes in the mechanism for adapting fonts (Sheikh Ali) and without them (M. Idrisov).

Keywords: Sheikh Ali, M. Idrisov, G. Madjarov, «Yanalif» typewriter.

Язу машиналары – җәмгыять үсешенең бер этабы. Төрле гасырларда бер-берсеннән бәйсез рәвештә язу җайланмалары булдыру очраклары билгеле. Әмма язу машиналарын XIX гасырның икенче яртысыннан гына сериялэп эшләп чыгара башлыйлар. Шул вакытларда Германиядә, Америка Кушма Штатларында «Империал», «Мерседес», «Ундервуд», «Континенталь», «Ремингтон» кебек данлыклы язу машиналары җитештерелә.

Россия империясендә язу машиналары җитештерелмәү сәбәпле, чит илләрдән сатып алынган машиналар кулланыла. Әлеге машиналарның үрнәкләре Татарстан Республикасы Милли музеенда да саклана һәм аларны музейның төрле экспозиция мәйданчыкларында күрергә мөмкин.

XX гасыр башында татар җәмгыяте җитди үзгәрешләр кичерә. Бу бигрәк тә техник яктан алга киткән илләргә тартылуда чагыла: Европача киенү, татар мәдәниятенә сәнгатьнең яңа төрләрен кертү, фән-техника казанышлары белән уртаклашу. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башында күп кенә татар зыялылары, эшмәкәрләр, галимнәр, язучылар Европага сәяхәт итә, тәҗрибә уртаклаша, җитештерүнең яңа алымнарын үзләштерә. Әлеге тенденция китап басу эшчәнлегендә дә чагылыш таба. И. Харитонов, М. Идриси, Ф. Кәрими, Ә. Хәсәни һ. б. басмаханәләр эшчәнлегендәге яңа алымнарны Германия предприятияләрендә өйрәнәләр.

Татар җәмгыятенең алга үсешен тәэмин итү өчен, язу машиналарын «татарча» яздыру ихтыяҗы туа. Бу эшчәнлек өч яссылыкта бара: беренчесе – татар теленең орфографиясен камилләштерү, икенчесе – язу машиналарын татар язуына хас булган калыпларга җайлаштыру һәм өченчесе – шрифтларны клавиатурага яраклаштыру.

Әлеге эшчәнлекнең нәтиҗәсе – 1929 елдан Советлар Союзында беренче язу машинасын – «Яңалиф»не серияле җитештерә башлау. «Яңалиф» маркалы Казанда җитештерелгән язу машиналары Милли музейда да саклана. Алар икәү: берсе – латин графикасында, икенчесе – кириллицада. «Яңалиф»нең татарча кириллицада булуы, әлеге маркалы язу машинасының XX йөзнең 40 нчы елларында да җитештерелүе турында сөйли.

Союз күләмендә беренче язу машинасын уйлап табуда Г. Алпаров, Г. Мадьяров, Ә. Шәйхгали, М. Идрисов кебек татар галимнәренең, һәвәскәрләрнең эшчәнлеге ята.

«Жизнь национальностей» газетасы 1922 елның 26 апрель санында редакциядән яңалыклар рубрикасында татарча язу машинасы уйлап табылу һәм аның авторлары турында мәкалә бастыра. Анда түбәндәге юллар бар:

«Башкорт кызыл армия солдатлары Т.М. Туганов һәм командир Г.Г. Мадьяров гарәп шрифтында язу машинасы уйлап таптылар. Башкорт Үзәк Башкарма комитеты язу машинасын «Башкурдистан» (Башкирия) дип атарга һәм шул исем астында патент алырга тәкъдим итте.

Билгеле булганча, якынча 150 знаклы гарәп шрифтын язу машиналарында куллану мөмкин түгел диярлек. Европа фирмаларының язу машиналарына гарәп шрифтын көйләү уңышлы булмый: алар зур, авыр һәм бик акрын баса, шунлыктан Шәрыкта кулланылыш тапмый.

Т. Туганов белән Г. Мадьяров клавиатураның үлчәмнәрен үзгәрешсез калдырып, билгеләрне алтмышка кадәр кыскартуга ирешәләр. Әлеге язу машинасында гарәп язуы үз рәвешендә сакланып кала.

Язу машинасы Мәскәүгә китерелә һәм рәсми рәвештә экспертлар, мөселман язуы белгечләренең уңай бәяләмәләрен ала. Язу машинасында башкорт, кыргыз, үзбәк, татар һәм төрек, гарәп, фарсы, азәрбайҗан һәм хәзерге һинд телендә язарга мөмкин.

Язу машинасының эшләнелеш теориясен командир Г. Мадьяров, ә гамәли-техникасын кызылармеец Т. Туганов башкара» [Печатная машинка... № 8].

Патентка гариза 1922 елның 9 сентябрендә бирелә (Таныклык №75838) һәм 1924 елның 20 ноябрендә унбиш елга исәпләнгән патент алына.

Бу елларда Казанда да язу машиналарын татар алфавитына яраклаштыру һәм аларны үзебездә җитештерә башлауга әзерлек эшләре бара. Бу өлкәдә Әскәр Шәйхгали эшчәнлеге игътибарга лаек. Ул 1924 елның октябрендә язу машиналары остаханәсе мөдире итеп билгеләнә. Ә. Шәйхгали эшләгән язу машинасы, читтән кертелгән

машина конструкциясен сүтеп, яңадан татар шрифты, татар язуы үзенчәлекләре белән тулыландырылып җыела.

1928 елда чит ил язу машиналарының төрле механизмнарын татар язуына яраклаштыруга, Казанда эшләнгән язу машинасы «Яңалиф»нең үрнәк экземпляры Мәскәүгә җибәрелә һәм хөкүмәт тарафыннан югары бәяләнә. Шуннан соң Союз күләмендә производство масштабларында җитештерелә башлый. Бу – илебездә ясалган беренче язу машинасы. Ә. Шәйхгали турында, Казанда язу машиналары җитештерүче завод тарихы, аның казанышлары хакында Казан исәп-хисап техникасы тарихы музее директоры М. Бәдретдинова һәм Г. Галимуллина хезмәтендә язылган [Бадрутдинова, Галимуллина, с. 92–106].

Әмма машиналарны «җимерү», беренчедән, аларның сыйфатына зыян китерә, икенчедән, бәяләрен арттыра. Ә бу исә тормыш шартлары авыр булган халык, дәүләт өчен хәлиткеч роль уйный.

Гомерен полиграфия сәнәгатен фәнни, техник, сәнгати яктан үстерүгә багышлаган талантлы шәхес Мөхәммәд Идрисов әлеге өлкәдә туган мәсьәләләрне чишүне үз өстенә ала.

М. Идрисов глобус, географик атамалар татарча бирелгән дөнья картасы эшли. Ул – хәрефләрне сулдан уңга җыюга көйләнгән язу машинасын һәм полиграфия сәнәгатендә яңа алымнарны кулланылышка кертүче киңкырлы галим-практик. Беренче бөтендөнья сугышы алдыннан гади, матур һәм уку өчен уңайлы хәреф булдыру проблемасы белән шөгыльләнә. Бу турыда үзенең автобиографиясендә дә яза: «В 1914–1915 годах занимался гравировкой новых татарских шрифтов по своему проекту и применением татарского алфавита к пишущей машине «Гаммонд»» [Автобиография М. Идриси]. Әмма сугыш бу эшне читкә куеп торырга мәҗбүр итә.

1917 елда М. Идрисов Казанда хәреф кою эшен оештыра: Көнчыгыш халыклары бик озак көткән гадиләштерелгән конфигурацияле гарәп хәрефләре коела. М. Идрисов хәрефләренең яңа гарнитурасын алу өчен, хәтта Урта Азия һәм Казакъстаннан да киләләр.

Истәлекләрдән күренгәнчә, 1926 елның февралендә М. Идрисов Америкада эшләнгән язу машинасы сатып ала һәм шунда ук, татар шрифтларын клавиатурага яраклаштырып, яңа принципка нигезләнгән язу машинасы эшли. М. Идрисовның яңалыгы шунда: ул чит илдән килгән машинаны «җимерми» генә, аның клавиатурасына татар шрифтларын урнаштыра. Машинаның эшләү механизмы үзгәртелмәү аркасында, читтән кайтарылган машина ике көндә «татарча» яза башлый. Шунысы да әһәмиятле: М. Идрисовнең машиналарын башка төрки халыклар да, гарәпләр дә куллана ала.

Татар алфавиты реформасы буенча киңәшмәдә М. Идрисовның 37 билгеле шрифт проекты югары бәяләнә. Ул эшләгән хәрефләр Мәскәүдә Үзәк китап фабрикасы нәшриятында кулланылышта йөри, башка илләргә дә җибәрелә.

Соңрак М. Идрисов үзенең эшчәнлеген Мәскәүдә дәвам итә. Ул гарәп хәрефе белән файдаланучы төрле милләтләр әдәбиятында

бер төрле хәрефләрнең кабатлану ешлыгын билгели. Шуннан чыгып, яңа набор кассаларының, язу һәм хәреф җыю машиналарының клавиатуралары проектын эшли. Бу турыда М. Идрисовның Мәскәүдә Бөтенсоюз Үзәк Комитеты тәкъдиме белән эшләгән буклетлары аша танышырга мөмкин [Идрисов, 12439-56 М., 12439-54 М.].

М. Идрисов эшләгән язу машинасының клавиатурасы ун бармак белән тоемлап текст җыюга корылган, ягъни дөньякүләм стандартлар таләпләренә туры килә. Ул уку йортларында гамәли сынау үтә һәм уңай яктан бәяләнә. М. Идрисов стенография курсларында дәресләрне үзе дә алып бара.

Әлеге материаллар киңкырлы талант иясе М. Идрисов эшчәнлегенең бер өлешен генә чагылдыра. Галимнең полиграфия өлкәсендәге фәнни-гамәли эшләнмәләре төрки халыкларның телен, мәдəниятен, үстерергә ярдәм итә.

Татарстан Республикасы Милли музеенда саклнган документлар, кульязмалар, фоторәсемнәр исә аның эшчәнлеген тагын да тирәнтенрәк өйрәнергә мөмкинлек тудыра.

Татар телендә басучы язу машинасы җитештерү – күп елларга сузылган эш нәтиҗәсе. Алфавитлар алышу белән, язу машиналары да үзгәртелә. Бу өлкәдә Г. Мадьяров, Ә. Шәйхгали, М. Идриси кебек милләтәшләребезнең эшчәнлеге зур игътибарга лаек. Әйе, язу машиналарының «вакыты узды», әмма алар үз заманында җәмгыятьне алга җибәрүче бер корал булды.

Әдәбият

Автобиография М. Идриси. НМ РТ КП 124639-23.

Бадрутдинова М.Ш., *Галимуллина Г.Х.* Изобретатель А.А. Шейх-Али – основатель Казанского завода пишущих машин // История России и Татарстан проблемы энциклопедических и науковедческих исследований. Сборник статей. Казань, 2013. Вып. 5. С. 102–111.

Пишущая машинка с арабским шрифтом // Жизнь национальностей. № 8. 26 апреля, 1922.

Идрисов М. Схема унифицированной клавиатуры наборной машины «Линотип» на Ново-Тюркском алфавите. М., 1929. (НМРТ КППи-12439-56 М.)

Идрисов М. Схемы унифицированной клавиатуры пишущей машины «Ундервуд» на Ново-тюркском наречия. М., 1929. (НМРТ КППи 12439-54).

Мифтахетдинова Нурия Мидхәт кызы,

ТР Милли музее өлкән фәнни хезмәткәре